

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII. Dizi - Sayı: 27^a

ULUSLARARASI
XIX. ORTAÇAĞ VE TÜRK
DÖNEMİ KAZILARI
VE SANAT TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
SEMPOZYUMU

-I-

21-24 Ekim 2015

(Bildiriler)

Yayına Hazırlayanlar
Ceren ÜNAL - Cengiz GÜRBİYİK

ANKARA, 2019

Diyarbakır'ın Kuzeyindeki Ortaçağ Kaleleri

Zekai ERDAL* - İrfan YILDIZ**

Giriş

Diyarbakır'ın kuzeyindeki Eğil, Ergani ve Hani ilçelerinde tespit edilen kaleler bu çalışma kapsamına dahil edilmiştir. Kaleler kuruluş itibariyle tarihleri belli olmasa da bazı kalelerde yer alan çeşitli veriler bu kalelerin çok eski tarihlerden beri kullanıldığını göstermektedir.

Eğil Kalesi, bünyesindeki Asur kabartması nedeniyle tarihi 3000 yıl kadar eskidir. İlçelerin her birisi verimli toprakları ve geçiş yollar üzerinde olması sebebiyle daima farklı toplulukların talan ve istila ettiği yerlerden birisi olmuştur. Bu sebeple büyük medeniyetlere beşiklik etmiştir. Kalelerden Eğil sınırları içinde olanlar Dicle Nehri'ni takip eden önemli yol ağı üzerinde olması nedeniyle hem yerleşim alanı hem de askeri bir karakol mahiyetinde olmuştur. Ergani'deki kalelerden sadece Ergani Kalesi gerçek manada yerleşime sahne olmuşken diğerleri daha ziyade askeri karakol şeklindedir. Sürekli iskan görmeleri nedeniyle kalelerin çoğunluğu tahrip edilmiştir ancak birkaç sur kalıntısı ile ayakta durmaya çalışmaktadır. Eğil'deki kaleler (Eğil Kalesi- Cebabir Kalesi ve Kaletü'l-Yemaniye) hakkındaki bilgilerin büyük bir kısmı İrfan Yıldız'ın 2012 yılın yayınlanan eserinden alınmıştır¹.

* Dr. Öğr. Üyesi, Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi / Mardin,
e-posta: zekaierdal@yahoo.com

** Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fak. / Diyarbakır,
e-posta: yildizirfan21@hotmail.com

¹ İrfan Yıldız, *Eğil'in Kültürel Mirası*, Diyarbakır, 2012, 22-47.

Eğil Kalesi

Diyarbakır'ın 50 km kuzeyinde yer alan İlçenin merkezinde yer almaktadır. Kale, bir taraftan Dicle Nehri'nin oluşturduğu bir vadi ile güneydeki bir diğer vadinin birleştiği alanın arasında bulunmaktadır. Kale Dicle'den 200-250 m. yüksekliğinde sarp kayalık üzerine inşa edilmiştir.

Kalenin ilk olarak kimler tarafından ve ne zaman inşa edildiği belli değildir. Ancak üzerindeki kabartmalardan ve yazılı kaynaklardan kalenin tarihi hakkında bilgiler almak mümkündür.

Kalenin, batısındaki sarp kayalık alanın yüzeyinde, kayalığın düzeltilmesiyle elde edilmiş dikdörtgen panoda bir Asur kral kabartması ile günümüzde okunamayacak kadar silikleşmiş çivi yazılı kitabe dikkati çekmektedir. Tipik bir Asur Kralı şeklindeki kabartma, boynuna asılı yere yatay sağ eliyle kılıcın sapını tutmuş bel kısmında arkaya doğru kılıcın ucu çıkmış, sol elinde ise bir baltayı sapından göğüs hizasında havada tutmaktadır. Başında tipik Asur başlığı, uzun sakalı, yukardan aşağıya nakışlı elbisesi, önünde bir kitabe yüzü doğuya dönük ve dizine kadar elbisesinin öne atılmış şekli sanki yürümeye hazırlanmış çıplak sol bacak bariz bir şekilde görülebilmektedir. Kesin olmakla birlikte kabartmanın Asur Kralı III. Salmanasar'a (M.Ö. 859-824) ait olduğu kabul edilmektedir.² Ancak 1975 yılında kabartmayı inceleyen Wafler, bu kabartmanın Yeni Asur dönemi kabartmalarının stilistik özelliklerini taşıması nedeniyle II. Şarrukin (M.Ö. 721-705) dönemine tarihlenen bir tanrı olduğunu belirtmektedir.³

Partlar (M.Ö. 247-M.S.224) öncesi Doğu Anadolu Bölgesindeki önemli krallıklardan biriside Sophene'dir. Sonrasında Sophanene ve Ingilene olmak üzere iki küçük prensliğe ayrılır. Gerek Sophene gerekse Ingilene'nin başkenti olan Carcathiocerta'nın Harput, Silvan veya Eğil olduğu üzerine muhtelif tartışmalar bulunmaktadır. Ancak, Eğil olduğu genel kabul görmektedir. K. Lehmann, Strabon'a dayanarak Carcathiocerta'nın, Harput Kalesi olduğunu belirt-

² Harry Russell, "Assyrian Monuments at The Tigris Tunnel", *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1985, s. 363; Ayşe Demirtaş, *İslam Fethine Kadar Diyarbakır*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2007, s. 60.

³ Demirtaş, *İslam Fethine Kadar*, s. 42.

mektedir.⁴ N. Adontz ve St. Martin'e göre ise Silvan Kalesi'dir.⁵ Markwart ise, Droysen ve H. Kiepert'in Carcathiocerta veya Arkathiokera ile Ptolemy'nin Artagigarta ve Bizanslı Stephanus'un Argesikertasi'nın mukayese etmiştir. Bizanslı Faustus'un da bildirdiklerine göre de Arsacid Hanedanı'na mensup bir çok kralın mezarının olduğu yer olan Angl (Eğil), Carcathiocerta'dır.⁶ Sonrasında şehrin adı Carcathiocerta yerine "Baras" bilahare de "Basileon Phrourion" ve en sonunda da "İngila" olmuştur.⁷

Arsamosata'nın kurulmasıyla birlikte M.Ö. 189 yılında Carcathiocerta'nın ekonomik yönden ehemmiyetini yitirmiştir.⁸

Romalılar döneminde kendini gösteren limes hattı özellikle doğu ve güneyden gelecek olan saldırıya karşı önemli görülen yollar, güzergahlar ve geçitler üzerine inşa edilmiş kaleler ve yollar dizisinden oluşmaktadır. Bu hat üzerine inşa edilen kaleler düşman kuvvetlerini durdurmak veya onların güçlerini kırmak ve azaltmak için ayrıca merkeze haber vermek için yapılmışlardır. Doğudan gelen İran Kaynaklı Part-Sasani akınlarına karşı doğal bir engel olan aynı zamanda iki devlet arasında bir sınır hattı oluşturan Dicle Nehri üzerinde, güneyden itibaren Bazabda, Anastasiapolis, Nsibis, Finik, Amida, Hasankeyf, Eğil, Amini, Cebabir kaleleri bu amaçla inşa edilmiş yada Romalılarca tahkim edilmiş önemli tahkimatlardır.⁹

⁴ K. Lehmann, *Armenien einst und Jetzt*, I, Berlin, 1910, s. 13-514.

⁵ N. Adontz, *Armenia in the Period of Justinian*, Çev.: Nina G. Garoian, Lisbon, 1970 s. 31; J. M. Saint-Martin, *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie*, I, Paris, 1817, s. 96, 167-169.

⁶ Markwart, *Südarmenien und die Tigrisquellen*, Vienna, 1930, s. 33-38; H. A. Manandian, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Trans.: N. G. Garsoian, Lisbon, 1965, s. 205.

⁷ Nusret Aydın, *Diyarbakır-Eğil Hükümdarları Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 28.

⁸ T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, Vol. III, London, 1989, s. 358.

⁹ Benjamin Isaac, "The Meaning of the Terms limes and Limitanei", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 78, 1988, s. 125-147., Fatma Kabadağ, *I. -VII. Yüzyıllar Arasında Roma-Pers Mücadeleleri*, (Celal Bayar Üniv., Sos. Bil. Ens., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa, 2006, s. 31 vd.; J. G. C. Anderson, "The Road-System of Eastern Asia Minor With the Evidence of Byzantine Campaigns", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 17, 1897, s. 26 vd.; Robin Seager, "Perceptions of Eastern Frontiers Policy in Ammianus, Libanius, and Julian (337-363)", *The Classical Quarterly, New Series*, vol. 47, no: 1, Cambridge, 1997, s.256 vd.; W. M. Calder, "The Eastern Boundary of The Province Asia", *The Classical Review*, vol. 22, No: 7, Cambridge, 1908, s.

298 Diocletianus komutası altındaki Roma kuvvetleri, 298 yılında Mezopotamya'yı geri aldı ve imparatorluğun sınırlarını Dicle'nin ötesine taşıyan anlaşma şartlarını İranlılar'a kabul ettirdi. Sasaniler, 299 yılında Roma ile Nisibis Barış Antlaşmasını yaparak Mezopotamya'yı ve Tigris (Dicle) Nehri doğusundaki birçok yeri de Roma'ya bırakmak zorunda kaldılar. Nisibis Barış Antlaşması ile bölge üzerindeki Roma'nın kontrolü tanındı. Romalılar, Tigris'in yüksek vadilerindeki beş eyaleti topraklarına kattılar. Bu eyaletler Sophene, Ingilene (Eğil ve çevresi), Arzanene, Corduene ve Zabdicene'dir¹⁰. bu durum 363 yılında gerçekleştirilen anlaşma ile tam tersine çevrilecek ve bu beş eyalet ile birlikte Nusaybin'de Şapur'a geri verilecektir¹¹.

Hristiyanlığın 313 yılındaki Milan Fermanı ile Romalılarca resmi din olarak kabul edilmesinden sonra 325 yılında İznik'te toplanan ilk konsüle katılanlardan birisi de Eğil'i Aday'dır¹².

Angelene (Ingelene) Sophene'nin bir parçası olarak bilinir. IV. yy'da Hristiyan Arsacidler döneminde Angelene (Angel-tun) bir kraliyet mülküdür. II. Arsak (350-367)'in hükümrانlığı esnasında istenmeyen genel rahatsızlıklar vuku bulmuş ve krallıktan ayrılmalar olmuştur. Muse Mamikonean asi eyaletler üzerinde Arsakid gücünü yeniden tesis ettiğinde Angelene krala sadık kaldı. Angelene eski zamanlardan beri kraliyet mülkü olması nedeniyle diğer bölgelerde olduğu gibi aynı cezaya maruz kalmadı. Tigranacerta'yı harap eden Prens Meruzan Eğil Kalesi'ni kuşattı. Bu kalede birçok Arsak kralının mezarları vardı. Bu mezarlarda antik zamandan bu yana biriktirilen ve muhafaza edilen hazineler bulunmaktaydı. kaleyi alamayan Meruzan komutasındaki ordu diğer bölgelere akınlarda bulundu. Stratejik planlar kurarak Eğil Kalesi'nie yeniden saldıran Meruzan komutasındaki ordu surlara tırmandıktan sonra surları yıktırdı ve sayısız miktardaki hazineleri kaleden aşağıya indirdi. İlk Arsaklı kralların mezarlarını açtırdı kemiklerini ele geçirdi. Sadece Kral

213; Michael H. Dodgeon-Samuel N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars AD 226-363*, London, 2005, s. 321; Beate Dignas – Engelbert Winter, *Rome and Persia in late Antiquity* Cambridge, 2007, s. 61, 127; C. R. Whittaker, *Rome and Its Frontiers: The Dynamics of Empire*, London, 2004.

¹⁰ Kabadağ, I. –VII. Yüzyıllar, s. 91.

¹¹ Kabadağ, I. –VII. Yüzyıllar, s. 31.

¹² Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, C., I, Ankara, 1998, s. 130.

Sanatrük'un büyük ölçülerdeki mezarını açamadılar. Bu yıkım esnasında II. Arsak, Angelene'de kaldı ve bu eyalet açıkçası Arsacid krallarının geçici ikamet yeri oldu.¹³

Eğil Kalesi, Vakidi'ye göre İyaz b. Ganm tarafından gönderilen Numan b. Ma'rif komutasındaki bir ordu tarafından ele geçirildi.¹⁴ Kale, Roma-Sasani döneminde yaşadığı kaderi bu seferde İslam devletleri ve Bizans arasında sıklıkla el değiştirerek yaşadı. 908 yılında Diyar-ı bekr bölgesine yeniden saldıran Bizans ordusu Eğil, Amini ve Cebabir Kalelerini ele geçirdi.¹⁵ Sonrasında Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler ve X. yy sonlarında Amid ile birlikte Mervaniler eline geçmiştir.¹⁶

Pir Mansur'un torunu Pir Bedir, Mirdasi Aşireti'nin de desteğiyle 1030-1050 yılları civarında Eğil Kalesi'ni almıştır.¹⁷ Büyük Selçuklular'dan kaçan ve Silvan (Meyyafarkin)'a sığınan Pir Bedir bu şehri kuşatan Büyük Selçuklu ordusu tarafından öldürülür.¹⁸ Silvan ile birlikte bölgenin tamamı Büyük Selçukluların eline geçer.

1156 yılında Ebu Ali b. Nisan'ın Amid'de ölmesi üzerine oğlu İzzüddevle içindikilerle birlikte Eğil Kalesi'ne hakim oldu. 1168 yılında ise yine Eğil Kalesi'nde vefat etti. Yerine oğlu Ebu Ömer geçti.¹⁹

Atabeg Zengi'nin oğlu Emir Nasreddin 1159 yılında Harran'ı aldığı anda Eğil Kalesi (Hısn-ı Egil)'e gelerek İbn-i Nisan'ın yanında bir süre kalmış sonrasında Konya ve Suriye'ye geçmiştir.²⁰

¹³ Nicholas Adontz, *Armenia in The Period of Justinian*, çev.: Nina G. Garsoian, Lisbon, 1970, s. 34; Paystos Buzand, *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, Trans.: N. G. Garsoian, Cambridge, 1989, s. 155.

¹⁴ Aydın, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁵ Mükrimin H. Yinanç, "Diyarbakir", *İslam Ansiklopedisi*, C. III, s. 608.

¹⁶ Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2002, s. 150.

¹⁷ Şerefhan, *Şerefname*, çev. M. E. Bozarslan, İstanbul, 2009, s. 138; Aydın, *Diyarbakır-Eğil*, s. 43.

¹⁸ Şerefhan, *Şerefname*, s. 139.

¹⁹ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikin ve Âmid Târîhi / Artuklular Kısmı*, çev. Ahmet Savran, Erzurum, 1992, s. 117, 157, 159.

²⁰ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikin*, çev. A. Savran, s. 140.

1183 yılında muhtemelen Amid ile birlikte Hasankeyf Artuklularının eline geçmiştir.²¹ Artuklular devrinden kaldığı kabul edilen kalenin güneyinde yer alan ve kible duvarı dış surların üzerine oturan Tacıyan Camii²² varlığı da bu iddiayı destekler niteliktedir.²³

XIII. yy'da yaşayan ve yöreyi gezen İbn-i Şeddad, Eğil'i Amid'e bağlı kalelerden birisi olarak zikretmektedir.²⁴

1230 yılında Eyyubi Sultanı el-Kamil Amid'i, Hasankeyf Artukluları'nın elinden aldıktan sonra buraya bağlı bazı stratejik kaleleri Anadolu Selçuklularının eline geçmemesi için tahrip ettirmiştir. Bu kalelerin başında Eğil Kalesi gelmektedir.²⁵ Ancak, İbn-i Bibi 1240 yılında Eğil'in içinde olduğu Amid ve mülhakatının Selçuklu topraklarına dahil edildiğini belirtmektedir.²⁶ Eyyubiler sonrasında Eğil'in içinde bulunduğu Diyar-ı bekr bölgesi birkaç defa Moğol istila ve akınları ve yağmalarına uğramıştır.

Akkoyunlu Devleti'nin başına geçen Uzun Hasan, Eğil Beyi'nin kızıyla evlenmiştir.²⁷

1478 yılında Akkoyunlu Şehzadesi Yakub Bey Amid'e geldiğinde Yöredeki diğer vilayetlerin şihneleriyle birlikte Eğil Şihnesi de bağlılığını bildirir.²⁸

Eğil ve çevresi Pir Bedir'in soyunda gelen beyler tarafından yönetilmekteydi. Bu beylerden Kasım Bey b. Şah Muhammed Bey o kadar meşhur ol-

²¹ Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 151.

²² H. Rahmi Ünal, Tacıyan Camisi'ni 1155'li yıllara Nisanoğlu İzzüdddevle'nin Eğil'e hakim olduğu döneme tarihlendirmektedir. Bkz: Hüseyin Rahmi Ünal, *Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslam Anıtları Üzerine Bir İnceleme*, Erzurum, 1975, s. 25.

²³ Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul, 1978, s. 245.

²⁴ İbn-i Şeddad, *el-Alâku'l-Hatıra fî Zikri Ümera-i Şam ve'l Cezire*, Neş: Y. Abbare, III/I, Dumaşk, 1978, s. 246; Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 150.

²⁵ Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 151.

²⁶ İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-'alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, C.II, Ankara, 1996, s. 48; Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 151.

²⁷ Uzun Hasan, muhtemelen Devlet Şah Bey'in kızıyla evlenmiştir. Bkz. Aydın, *Diyarbakır-Eğil*, s. 76.

²⁸ İlhan Erdem, "Otlukbeli Sonrası Ak-Koyunlular (1473-1478)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 17, Ankara, 2005, s. 5.

muştur ki Akkoyunlu şehzadelerinin “Lala”sı olması nedeniyle “Lala Kasım” diye anılmaya başlamıştır.²⁹

Safevi Sultanı Şah İsmail 1508 yılında Diyarbakır ve çevresini ele geçirdiğinde Eğil hakimî Lala Kasım Bey Şah İsmail’e bağlılığını sunmamış bunu üzerine Han Muhammed Ustaclu komutasındaki Safevi ordusu tarafından Eğil Kalesi alınmış ve bu işgal 1515 yılına kadar sürmüştür. Bu süreçte kalenin yönetimi Türkmen asıllı Mansur Bey’e verilmiştir. Çaldıran Savaşı sonrası ve Amid’in Safevilerden geri alınmasında gösterdiği yararlılıklardan dolayı Yavuz Sultan Selim fermanıyla Eğil ve çevresine yeniden hakim olmuştur.³⁰

Osmanlı İmp. Doğu Anadolu Bölgesi’ni, Safevilerden almasından sonra Diyarbakır Eyaleti’ne bağlı merkezlerden birisi de Eğil’dir. Eğil, Palu, Genç, Hazro ve Cizre hükümet merkezleri olup mali açıdan Maden-i Hümayun’a; idari açıdan ise Diyarbakır Eyaleti’ne bağlıydılar. 1820 yılına kadar bu durum devam etmiş bu tarihten sonra Eğil Diyarbakır Eyaleti’ne bağlı sancaklardan birisi olmuştur.³¹

Yapı hakkındaki açıklayıcı bilgiler ve tanımlayıcı görüntüler ilk olarak Şerefname’de bahsedilmektedir.

Şerefname’de Eğil Kalesi, “... Eğik bir kemer üzerine kurulmuş sağlam bir kaledir ve o kadar yüksektir ki, ona bakan herkese korku ve vehim hakim olur. Halkın ağzında ve dilinde dolaşan söylentiye göre, Allah’ın evliyelerinden biri oradan geçerken o kemere işaret edip Türkçe olarak “eğil” demiş; bunun üzerine kemer Allah’ın izniyle eğilmiş ve eğik bir durum almıştır.....” şeklinde anlatılmaktadır.³²

Şerefhan tarafından 1597 yılında Farsça olarak yazılan Şerefname’de yer alan minyatürlerden iki tanesi de Eğil Kalesi’ni betimlemektedir. Bu minya-

²⁹ Şerefhan, *Şerefname*, s. 142.

³⁰ Şerefhan, *Şerefname*, s. 142; Aydın, *Diyarbakır-Eğil*, s. 78.

³¹ İbrahim Yılmazçelik, “XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaleti’nin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması”, *Ankara Üniv. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 18, Ankara, 1996, s. 220 vd.; Orhan Kılıç, “Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri”, *Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XI, S 1, Elazığ, 2001, s. 262.

³² Şerefhan, *Şerefname*, s. 138.

türlerin ilkinde dönemin kıyafetleri içerisinde Eğil halkının günlük yaşamlarından bazı kesitler sahnelenmiştir. Birbiriyle sohbet eden insanlar, elindeki tüfeğiyle avına nişan almış bir avcı; zilli tef ve telli saz çalarak müzik icra eden iki kişi; doğal bitki örtüsü, ağaca tünemiş kuş ve akan Dicle Nehri dikkati çekmektedir. Kayalıklar arasındaki Eğil Kalesi yüksek suru ve dendanlı burcu hemen göze batmaktadır.

İkinci minyatürde ise, Dicle Nehri kenarında konumlanmış yöresel kıyafetleri içerisinde farklı işlerle meşgul insanlar yer almaktadır. Birbiriyle konuşan insanlar genel kompozisyona hakim ise minyatürün merkezini dama yada satranç benzeri bir oyun oynayan 2 kişi hemen dikkatleri üzerilerine çekmektedir. Yine çiçekleri, ağaçları ile yeşil doğal bir ortam, kayalıklar ve kubbeli bir yapı ile düz dam örtülü iki yapı görülmektedir.³³ (Fotoğraf 2).

Eğil Kalesi, Dicle Vadisi ile buna açılan bir küçük vadi arasında doğu-batı yönünde uzanan yer yer 250 m. yüksekliğindeki sarp bir kayalık üzerinde yer almaktadır. Sadece batıdan ana toprak parçasıyla bağlantılıdır. Doğu-batı yönünde uzanan kayalık alan hilal şeklindedir. Kalenin üstüne oturduğu ana kalyalıkla olan bağlantısı batıda kayalığın oyulması ana kütleden kopararak savunması daha da arttırılmıştır. Kalenin Dicle'ye bakan kuzey yönü çok yüksek ve sarp olduğu için bu tarafta fazlasıyla tahkimat ve iskana gidilmemiştir. Ancak kayalığın güney yamacı eğimli olduğu için tüm imar faaliyetleri ve savunma işleri bu yönde yoğunlaşmıştır (Çizim 1; Fotoğraf 1).

Kayalığın üst kısmını iç kale oluştururken güney yamacı dış kaleyi oluşturmaktadır. Dış kale içinde bulunduğu vadiye paralel bir şekilde doğu-batı yönünde uzanan günümüzde kısmen mevcut çift surla kuşatılmıştır. Surlarda düzgün kesme taş ve moloz taş malzeme kullanılmıştır. Surlar belli mesafelere yerleştirilmiş dörtgen burçlarla desteklenmiştir. Dış sur vadinin hemen yanı başında başlamaktadır. Orta sur ise dış surda olduğu gibi vadinin başlangıcında başlamakta olup iç kale surlarına eşit mesafede aynı istikamette uzanmaktadır. Orta surların orta kısmına denk gelecek şekilde kible duvarı dış surlara oturan Taciyan Camii dikkati çekmektedir. Caminin mihrap çıkıntısı suru destekleyen burç görevini taşımaktadır.

³³ Her iki minyatürü incelemem için şahsıma veren Sayın Yahya Erzen'e teşekkürlerimi borç bilirim.

Tacıyan Cami, doğu-batı yönünde uzanan ve mihraba paralel tek sahından oluşmaktadır. Mihrab önünde ise bir kubbe yer almaktadır. Sahının diğer kısımları da yine aynı yönde uzanan beşik tonoz örtüye sahiptir.

Kesin olmamakla birlikte dış sur ile orta sur arasında kalan yerler kalenin ticaret alanları; orta sur ile iç kaleyi kuşatan sur arasında kalan yerlerin ise yerleşim alanları olduğu söylenmektedir.³⁴ Ancak her iki alandaki yapı kalıntıları bu iddiaları destekler niteliktedir.

İç kale ise kayalığın tam üzerinde yer almaktadır. İç kaleyi de yer yer izleri görülen bir sur daha çevirmektedir. Güneyde yer alan ve dış kale istikametinden gelen giriş kapısından iç kaleye girilmektedir. İç kalenin batı ucunda harem kısmı, diğer yerlerde ise askeri alanlar, depolar bulunmaktadır.³⁵ Bunların yanı sıra genellikle kentin yönetici sarayı, beylerin konutları, darphane, tutuk evi ve ibadethane gibi yapıların bulunduğu³⁶ batı cephenin hemen kuzeyindeki oldukça dar tutulmuş rampalı yolla ulaşılan İç kale üzerinde Dicle'ye hakim bir şekilde yine kayalığın oyulmasıyla elde edilmiş bir eyvan görülmektedir. Kaya oyma sarnıçlar, muhtelif boyutlarda mekanların yanı sıra kagir mekan kalıntıları da yer almaktadır. İç kalenin alt kısmında güneybatıda bir kaya oyma kilise bulunmaktadır. İç kalenin doğusunda yoğunlaşmakla birlikte genelinde 50 den fazla muhtelif ebat ve derinliklerde kaya oyma sarnıçlar bulunmaktadır.³⁷

Eğil Kalesi'nde ana kayanın oyulmasıyla elde edilmiş 3 adet tünel tespit edilmiştir. Bunlardan ilki kalenin doğusundaki Kral mezarlarının hemen üst tarafından başlar ve Dicle Nehri'ne inmektedir. 177 basamaktan oluşmaktadır. Meydana gelen çökme ve dökülmeler nedeniyle tünelin varlığı dışarıdan açıkça görülmektedir. II. Tünel ise kalenin batısında olup üst taraftan başlanmaktadır. Ana giriş kısmı kapalı olduğu için surun Dicle'ye bakan tarafında ve hemen sur altındaki delikten tünele girilmektedir. Fazla tahribat olmadığı için basamakları oldukça sağlam durumdadır. Tünel orijinalde nerede son bulduğu bilinmemektedir. Ancak içi su dolu bir havuzda son bulmaktadır. III. Tünel ise

³⁴ Aydın, *Diyarbakır-Eğil*, s. 55.

³⁵ Aydın, *Diyarbakır-Eğil*, s. 55.

³⁶ Ali Boran, *Anadolu'daki İçkale Cami ve Mescitleri*, Ankara, 2001, s. 8.

³⁷ M. Latif Demir, *Ortaçağ'dan Günümüze Eğil ve Hani'deki Mimari Eserler*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2007, s. 16.

kalenin üst kısmında kemerli kaya olarak adlandırılan mekanın hemen sağında başlamakta olup helezonik biçimdeki yer yer tahrip olmuş basamaklarla inilmektedir. Ancak nerede son bulduğu tespit edilememiştir.³⁸

Kalenin kuzeydoğusunda Arsak krallarına³⁹ ait 3 tane, doğusunda ise 1 tane kral mezarı dikkati çekmektedir. Kral mezarlarının hepsi ana kayanın yontulmasıyla elde edilmiştir. Mezarların hepsi dörtgen planlı silindirik kasnaklı ve piramidal külahlıdır. Kuzeydoğudaki mezarların birisinin üzerinde kaledeki kral figürünü anımsatan bir kabartma daha bulunmaktadır.

1863 yılında Eğil'i ziyaret eden J. G. Taylor, Arsak Mezarlarının içinde bol miktarda kemik; ahşap çivilerle çakılmış ahşap tabut parçaları ile ince uzun boyunlu cam şişeler gördüğünü belirtmektedir. Bunların yanı sıra birçoğunun tabanında kimlere ait olduğu hakkında herhangi bir fikir veremeyecek kadar tahrip olmuş kayanın oyulmasıyla elde edilmiş yüksek kabartma kaba insan figürleri gördüğünü de yazmaktadır.⁴⁰

Kalesi'nin doğu cephesinin alt kısmında farklı boyutlarda dörtgen oda şeklinde düzenlenmiş bol miktarda kaya oyma mekan yer almaktadır. Bu mekanlarda 1.50 m. uzunluğunda sekiler bulunmaktadır.

Cebabir Kalesi

Kale Eğil'in güneyinde ilçe merkezinden 10 km uzaklıktaki Selman Köyü'nde ve Dicle Nehrinin kenarında nehre hakim bir tepede kurulmuştur.

Kalenin kimler tarafından ve ne zaman yaptırıldığı kesin olarak belli değildir. Kale, Cubeyr, Cibeb, Cebabir ve Selman isimleriyle de anılmaktadır. Ancak İbn-i Şeddad'ın eserinde bahsettiği⁴¹ ve Diyar-ı Bekr'in önemli kalele-

³⁸ Aydın, *Diyarbakır-Eğil*, s. 23. Yıldız İrfan, Erdal Zekai, Koç Erkan; "Diyarbakır İli ve İlçeleri Ortaçağ ve Sonrasına Ait Mimari ve Sanat Eserlerinin İncelenmesi Yüzey Araştırması-2010", 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 2012, C. 3, s. 347-48.

³⁹ Kalenin eteğinde yer alan bu kral mezarlarının Asur krallarına ait olduğu kaynak belirtilmeden zikredilmektedir. V. yy'da yaşayan Bizanslı Faustus'unda belirttiği üzere bu mezarlar Arsak krallarına ait olduğu Bizanslı Faustus olarak da adlandırılan Pavstos Buzand tarafından açıkça belirtilmektedir (Bkz. tarihçe bölümü).

⁴⁰ J. G. Taylor, "Travels in Kurdistan, With Notices of The Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 35, London, 1865, s. 36.

⁴¹ İbn-i Şeddad, *el-Alâku'l-Hatıra*, s. 246; Çevik, *Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 153.

rinden birisi olan ve Ortaçağ'da sıklıkla adına rastlanan aynı zamanda bir limes olan Cebabir Kalesi'dir.

İbn'ül Ezrak'ta Mervaniler devrinde Catare olarak geçmektedir.⁴² 1230 yılında Eyyubi Meliki el-Kamil tarafından tahrip edilen kale⁴³ 1240 yılında Amid'in Selçukluların idaresine girmesiyle de Selçuklulara bağlanmıştır.⁴⁴ Ebu Bekir Tırhani kalenin, Amid-Ergani güzergahında yola hakim bir mevkiye olduğunu söylemektedir.⁴⁵

Akkoyunlu Sultanı Cihangir Mirza Caber Kalesi'nin⁴⁶ idarecisi olan kardeşi Uzun Hasan'ı Ergani'ye tayin etmiştir.⁴⁷

Kale hakkındaki ilk detaylı bilgileri, 1863 yılında kaleyi ziyaret eden J. G. Taylor vermektedir. Ergani-Maden Suyu ile Dibni Suyu'nun birleştiği yerin aşağısında ve Dicle Nehri kenarında çevresine hakim bir kayalığın tepesinde yükseldiğini, güneyinde kale olup aynen Eğil Kalesi'nde olduğu gibi ana kütlede ayrıldığını derin vadiyle kuşatıldığını yazmaktadır.

Kayalık alan savunmanın en zayıf olduğu noktadan 120 feet (yaklaşık 36 m.) uzunluğunda 60 feet (yaklaşık 18 m.) derinliğinde ve 30 feet (yaklaşık 9 m.) genişliğinde kesilerek bir savunma hendeği oluşturulmuştur. Bu yönden gelebilecek ani tehlikelere karşı kalenin bu zayıf noktasının ilerisinde metrelerce yüksekliğinde tuğladan yapılmış sur kalıntısı ve bunun hemen gerisinde düzgün bir şekil sergilemeyen ve 400 yard (yaklaşık 366 m.) uzunluğunda ve genişliği 20 ile 40 yard (18-36 m.) arasında değişen tüm alanı kuşatan bir surdan bahsetmektedir.⁴⁸

⁴² İbn'ül Ezrak, *Taribu Meyyafarikin ve Amid*, çev.: M. E. Bozarslan, İstanbul, 1975, s. 158.

⁴³ Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 153.

⁴⁴ İbn-i Bibi, *el-Alâku'l-Hatıra*, s. 48.

⁴⁵ Ebu Bekir Tırhani, *Kitabı Diyar-ı Bekriye*, s. 149-150; Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 153.

⁴⁶ Caber Kalesi'nden maksat Cebabir Kalesi olmalıdır. Zira Amid merkezli bir devlet olarak ortaya çıkan Akkoyunluların ilk hakimiyet yerleri olarak da Amid ve çevresini irdelemek yerinde olacaktır. Zira Uzun Hasan'ın ilk görev yeri olan Caber Kalesi ile sonradan tayin edildiği Ergani, Diyar-ı bekr bölgesi içinde olup aynı zamanda birbirine yakın konumda önemli merkezlerdendir.

⁴⁷ Aydın, *Diyarbakır-Eğil*, s. 76.

⁴⁸ Taylor, "Travels in Kurdistan", s. 37.

Kale, Eğil Kalesi'nde olduğu gibi nehir kenarında, çevreye hakim ve kayalık bir tepeye inşa edilmiştir. Bu kalenin de esas kısmı ana kayalığın kesilmesi suretiyle ayrılarak tahkimatı arttırılmıştır (Fotoğraf 3).

Nehirden 150–200 metre yükseklikte hem çevreyi hem de güneyden gelen yolu rahat bir şekilde gözetleyebilecek hâkim tepenin üzerine kurulmuştur. Kuzey güney yönünde uzanmaktadır. Savunmanın zayıf olduğu ve karayla tek bağlantının sağlandığı kuzey yönde Taylor'un bahsettiği derin hendek bulunmaktadır. Hendeğin hemen başlangıcında düzgün kesme taş malzemeyle yaklaşık 13 m. yüksekliğinde yapılmış ucu üçgen biçiminde dörtgen bir burç kalıntısı bulunmaktadır. Burcun üçgen kısmında koyu renkli taş malzeme kullanılmıştır. Burcun iç tarafında bir kapı olması muhtemel bir açıklık yer almaktadır.

Kalenin üzerine inşa edildiği kayalık alanın şekline uygun olarak doğu-batı ve güneyde moloz taş ve düzgün kesme taş malzemedan yapılmış surların kalıntıları vardır.

Kaleden aşağıya inmek için dışarıda yamaca yapılmış büyük taşlardan oluşan merdivenler dikkati çekmektedir. Kale içinde yiyecek ve içeceklerin saklanması için yapılmış ana kayanın oyulmasıyla elde edilmiş muhtelif ebat ve derinliklerde depo ve sarnıçlar bulunmaktadır. Bunların yanı sıra yine kayalık zemin oyulması ve düzeltilmesiyle elde edilmiş dörtgen mekan kalıntıları kagir mekanların temel kalıntıları görülmektedir. Kalenin alt tarafında, nehirle birleştiği yerde kaya oyma değişik ebat ve biçim mekanlar dikkati çekmektedir⁴⁹ (Fotoğraf 3-4).

Kal'atü'l-Yemaniyye

Kale Eğil ilçe merkezine 4-5 km uzaklıkta Kalecik Köyü'nde ,Dicle nehrinin iki kolunun(Dibni/Bırkleyn ve Ergani-Maden'den gelen kolun) birleştiği noktada yüksekçe bir kayalığın üzerinde inşa edilmiştir.

Kimler tarafından ve ne zaman yaptırıldığı belli değildir. Konumu itibarıyla Roma Limes hattındaki istihkamlardan birisidir. Kale, Amini Kalesi olarak da anılmaktadır.

⁴⁹ Yıldız, Erdal, Koç; "Diyarbakır İli ve İlçeleri Ortaçağ", s.350-351.

395 yılında Sasanilerle birlikte hareket eden Ak-hunlar Beth Rahimene bölgesine girdikten sonra Amid Kalesi'ni ele geçirdiler. Amid Kalesi'nden kurtulan halk Ahgel (Eğil) ve Zışat/Ziata Kalesi'ne sığındılar. Zışat/Ziata Kalesi, Diglat (Dicle) ile Deba (Dinbi) sularının arasında ele geçirilmesi zor, yüksek ve sadece bir kapısı olan bir kale idi. Bu iki su, kale surlarının hemen güneyinde birleşiyorlardı. Hunlar, uzun bir muhasaradan sonra kaleyi ele geçirdiler. İçindeki asker ve halkı öldürdüler geri kalanı ise esir aldılar. Kale ise yakılıp tahrip edildi.⁵⁰ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzer iki nehir arasında anlatılan kale açıkçası Amini Kalesi'ni göstermektedir.

Ancak İslam kaynaklarında geçen Kal'atü'l Yemaniyye'nin⁵¹ Amini Kale olması muhtemeldir. Bu kayıtlardan, kalenin adı X.- XIII. arasında zikredilmektedir. Kalenin adının önceleri Enkel/Ankel olduğu ancak 639 yılında İslam orduları tarafından sahabe Huzeýfe b. Yeman eliyle fetholunması nedeniyle Müslüman olan ahalisi tarafından kaleyi fetheden sahabenin adına izafeten "Yemaniye" denildiği iddia edilmektedir.⁵²

İbn-i Miskeveyh kalenin, Amid'in 3 fersah yukarısında olduğunu belirtmektedir.⁵³ Özellikle bulunduğu konum itibarıyla Roma-Pers döneminde olduğu gibi sıklıkla el değiştiren kale Bizans-İslam mücadelelerinde de sıklıkla el değiştirmiştir. Sonrasında Mervaniler eline geçen kale 1240 yılında Amid'in Selçukluların eline geçmesiyle birlikte kalede Selçukluların eline geçmiştir.⁵⁴

Kalenin olduğu alan Dicle Baraj gölü nedeniyle yarımada şeklini almıştır. Kuzey-güney yönünde uzanmaktadır.

Kale hakkındaki ilk bilgileri 1863 yılında kaleyi ziyaret eden J. G. Taylor vermektedir. Kale Ergani-Maden ile Dibni Suyun kesiştiği yerde Cubeyr Kalesi gibi izole edilmiş bir dağın tepesini işgal etmesine karşı oldukça büyük yüksekliği nedeniyle karşılaştırılamayacak derecede güçlü ve mukayese

⁵⁰ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 117-118.

⁵¹ İbn'ül Erzak, *Meyyâfârikîn* (M. E. Bozarslan), s. 158; İbn-i Bibi, *el-Evâmirü'l-'alâ'iyye*, s. 48; İbn-i Şeddad, *el-Alâku'l-Hatira*, C. III/I, 238, 290; III/II, s. 559., Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 151-152.

⁵² Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 152.

⁵³ İbn-i Miskeveyh, *Tecarübü'l Ümem*, C. II, s. 202.

⁵⁴ İbn-i Bibi, *el-Evâmirü'l-'alâ'iyye*, s. 48.

edilebilecek bir erişilmezliği vardır. Sadece bir tek patikayla kaleye yaklaşmak mümkündür. Diğer yönlerden ise dikey kayalıkların gerek Maden gerekse Dibni Nehrinin suları ile yıkanmaktadır. En zayıf kısmı ise muazzam kalınlıktaki surlarla takviye edilmiştir. Kalenin alanı ise 1 ½ mil uzunluğunda ve 1 mil genişliğinde olup eski evlerin harabeleri ve siyah taştan rezervuarlarla tıkanmış güney uçtaki küçük kısım hariçtir. Kalenin kuzeydoğusunda kayalığın içinde ana kayanın yontulmasıyla elde edilmiş aynen Eğil Kalesi'nde olduğu gibi 280 feet yüksekliğinde ve 8 feet genişliğinde bir tünel Dibni Suyu'na inmektedir. Kalenin ele geçirilemez olması nedeniyle diğer yer ve kalıntılara nazaran burada bol miktarda kalıntıya rastlamıştır.⁵⁵

Taylor'ında açıkça belirttiği üzere kale çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Kaleyle bağlantı sadece kuzeyden sağlanmaktadır. Doğu-batı ve güneyden Dibni ve Ergani-Maden Sularının oluşturduğu derin vadilerle kuşatılmıştır. Bu kalede de diğer iki kalede olduğu gibi savunmayı arttırmak amacıyla ana karayla bağlantısının olduğu yerde kayalığın yontulmasıyla bir hendek oluşturulmuştur. Hendeğin hemen yanında ise sağlam ve büyük bir sur yükselmektedir.

Kaleyi kuşatan surlar üzerinde bulunduğu alan ve kayalık arazinin şekline göre konumlandırılmıştır. Kayalığın savunmayı zayıflattığı yerlerde kayalıklar insan boyundan yüksek yontularak savunma kuvvetlendirilmiştir. Kalan izlerden surlar yer yer 5-6 m. yüksekliğindedir. Düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir. Kale içinde muhtelif ebat ve derinliklerde ve de şekillerde kaya oyma sarnıçlar, depolar ve mekanlar, kagir mekanların temel kalıntıları; kaya oyma merdiven basamakları, kufi hatlı mezar taşı parçaları ve mezarlar görülmektedir (Fotoğraf 5).

Kalenin muhtelif yerlerinde kaya oyma mekan ve mezar odaları bulunmaktadır. Bu mekanlarda yerden yüksekçe ve yuvarlak kemer formu sekiler yer almaktadır.⁵⁶

Ergani Kalesi

Ergani İlçe merkezinin kuzeyindeki 1500 m. yüksekliğindeki Zülküf Dağı üzerinde kurulmuş olan Ergani Kalesi'ndeki ilk yerleşimin Kalkolitik

⁵⁵ Taylor, "Travels in Kurdistan", s. 37.

⁵⁶ Yıldız, Erdal, Koç; "Diyarbakır İli ve İlçeleri Ortaçağ", s.349-350.

Dönemde başladığı yapılan yüzey araştırmaları neticesinde tespit edilmiştir⁵⁷. Asur dönemi kaynaklarında kalenin ismi “Argania” olarak geçmektedir. Urfalı Mateos, Argın olarak adlandırdığı Ergani’nin bölgenin en yüksek kalesi olduğunu ve ele geçirilmesinin çok zor olduğunu belirtmektedir.⁵⁸

İbn-i Şeddad’ın Diyar-ı Bekr kaleleri listesinde kalenin ismi Arganın Kalesi olarak geçmektedir. Ortaçağ İslam kaynakların hepsinde kale bu adla anılmaktadır.⁵⁹ İslam tarihçisi Yakut tarafından Ergani Rum beldeleri arasında sayılır ve Hamdani Emiri Seyfüddavle’nin Anadolu’ya yaptığı seferlerin birinde Ergani Kalesi’ni muhasara altına aldığı rivayet edilir. Bölgede başlayan Türk akınları sırasında Ergani Kalesi Mervanilerin hâkimiyetindedir. Bölgenin Büyük Selçuklular tarafından alınmasının ardından kale Büyük Selçukluların eline geçmiştir. Büyük Selçukluların yıkılmasından sonra Ergani Kalesi Hasankeyf Artuklularının hâkimiyetine geçer. Zengiler 1144 yılında bölgeye yaptıkları seferde kaleyi Hasankeyf Artukluları’nın elinde alır. Daha sonraki dönemlerde Ergani Kalesi Eyyubi, Hasankeyf Artukluları ve Mardin Artuklularının hâkimiyetine geçer. XIII. yüzyılın ortalarında kalenin Anadolu Selçukluların hâkimiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Ergani Kalesi 805/1402-1403 tarihinde Akkoyunlu Karayülük Osman Bey tarafından onarılmıştır. 25 Eylül 1932 yılında Ergani Kalesi’ni inceleyen Basri Konyar şehir halkına teslim edilen ve üzerinde 805/1402-1403 tarihli kale onarımı ile ilgili yazıt bulunan kale anahtarını görmüştür.⁶⁰ 1430 yılında Memlüklerin saldırısı sonucunda imzalanan antlaşmadan sonra Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey devletin merkezini Diyarbakır’dan Ergani’ye taşımıştır. Bu dönemde varlığını devam ettiren Karakoyunlular, Cihangir Bey zamanında Ergani ve Diyarbakır’a birkaç kez saldırmışlardır.⁶¹ Cihangir Bey’in kardeşi Uzun Hasan, devletin merkezini Ergani’den Diyarbakır’a taşımıştır. 1507 yılında Safevi Hükümdarı Şah İsmail bölgeye hâkim olmuş-

⁵⁷ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, s. 2; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 51.

⁵⁸ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vakayinamesi (925-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Terc. H.D. Andreasyan, Ankara, 1987, s. 93; Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 140-141.

⁵⁹ Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 141.

⁶⁰ Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 439-441; Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi I*, Ankara, 1936, s. 343-344.

⁶¹ Ebu Bekr-i Tihriani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 328.

tur. 1515 tarihinde Yavuz Sultan Selim döneminde Ergani Kalesi Osmanlı Devleti egemenliğine geçmiştir.⁶²Ergani, Osmanlı döneminde Diyar-ı Bekir'e bağlı sancaklardan biri konumundadır.

Kaleden günümüze temel kalıntıları, sur duvarları ve bir burç ulaşmıştır. Kalan kalıntılardan kalenin inşasında düzgün kesme taş malzemenin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonraki onarımlarda moloz taş malzeme kullanılmıştır (Fotoğraf 6). Kalede iki sarnıç, bir türbe sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Manastırın ise sadece kilisesinin bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Ergani Kalesinde bulunan ve kaynaklarda adı geçen Hoca Bahşayış Camii ve Maksud Bey Camii⁶³ günümüze ulaşmamıştır.

Tilhum Kalesi

Kale, Ergani'ye bağlı Bereketli Köyü'nün, Yüksel (Tilhum) Mezrasının ortasındaki höyüğün üzerindedir. Diyar-ı Bekir'in kuzeybatısında bulunan Tilhum, Amid – Ergani güzergahı üzerinde yolun batısında ve çevreye hakim bir mevkiye kurulmuştur. Salar-i Horasan komutasındaki Türkler tarafından 1062 yılında Tilhum ve çevresi yağma edilmiştir. Bu olay üzerine Bizans İmparatoru Konstantin Dukas Tilhum ve çevresine bir ordu göndermiştir⁶⁴. 1064-65 yılında Salar-i Horasan komutasındaki Türkler yeniden bölgeye gelerek Tilhum Kalesi'ni kuşatmalarına rağmen ele geçiremediler⁶⁵. 1067 yılında Gümüştüğün komutasındaki askerler Tilhum ve çevresinde yağma etmişlerdir⁶⁶. Büyük Selçuklu döneminde Bizans hakimiyetinde olan kaleyi Tuğrul Bey birkaç kez kuşatılmıştır. Stratejik öneminden dolayı Sultan Alpaslan tarafından 1069-70 yıllındaki Halep seferi sırasında fethedilmiştir. Tilhum Kalesi, XII. yüzyılda Hısn Keyfâ Artukluları'na ait kalelerden biridir. İbnŞeddad'ın listesinde ve XIII. yüzyıl kaynaklarında adına rastlanmayan kalenin bu dönemde sonra önemini kaybettiği tahmin edilmektedir.⁶⁷

⁶² Yaşar Hekimoğlu – Enver Atılğan, *Ergani*, İstanbul, 1967, s. 30.

⁶³ Alpay Bizirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara, 2002, s. 61-65.

⁶⁴ René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Kadar Ermenilerin Tarihi*, İstanbul, 2006, s. 594-595.

⁶⁵ Grousset, *Başlangıcından 1071*, 607.

⁶⁶ Grousset, *Başlangıcından 1071*, 608.

⁶⁷ Çevik, *XI – XIII. Yüzyıllarda*, s. 154.

Günümüzde gerek kalenin etrafında gerekse üzerinde evler inşa edilmiştir. Kalenin surları temel seviyesine kadar yıkılmıştır. Yer yer bu temel izleri görülmektedir. Sadece batısında güneybatı-kuzeydoğu yönünde 3.12 m uzunluğunda ve yaklaşık 2.18 m kalınlığında 1.66 m yüksekliğinde moloz taş malzemenen yapılan bir sur kalıntısı mevcuttur. Bu surun batısında yaklaşık 5.00 m uzunluğunda moloz taş örgü görülmektedir. Tepenin üzerinde süslemeli bir taş parçasına ve temel izlerine rastlanılmıştır⁶⁸ (Fot.:7-8).

Hilar Kalesi

Ortaçağ kaynaklarında kalenin ismi Alar, Hâlâr ve Hilâr olarak geçmektedir. Diyar-ı Bekir'in kuzeybatısındaki kalelerinden biri olan yapı⁶⁹ günümüzde Ergani'nin 6 km. güneybatısındaki Sesverenpınar (Hilar) Köyü'ndedir. Hilar kaya yerleşimine ve Çayönü yerleşim yerine hakim yüksek bir kayalığın üzerinde inşa edilen kaleden günümüze temel kalıntıları ulaşmıştır (Fotoğraf 9).

Kale doğal kayalık tarafından korunmakta olup, kayalığın zayıf yerleri sur duvarlarıyla tahkim edilmiştir. Kalenin içindeki yapıların temel izleri kısmen görülmektedir.

Sivan (Servi) Kalesi

Kale Diyarbakır'ın Hani ilçesi ile Bingöl'ün Genç ilçesinin sınırında, Hani'ye bağlı Kaledibi (Servi) Köyü'nün kuzeybatısındaki 1420 m. yüksekliğindeki bir kayalığın üzerinde yer almaktadır. Diyar-ı Bekir'in kuzey hududunu belirleyen kalelerden biridir. XII. yüzyıl kaynaklarında kaleden sıklıkla bahsedilmektedir. 530/1135 yılında Sivan, Musul Atabeyi Zengi tarafından Cebel-Cur ve Zülkarneyn kaleleri ile birlikte Arslan b. Abdülcebbar b. Artuk'un elinden alınmış ve müttefiki olan Mardin Artuklu emiri Timurtaş'a bırakılmıştır. Sivan Ortaçağ kaynaklarında daha çok Hani ile anılır. Müstevfî⁷⁰ bölgedeki

⁶⁸ İrfan Yıldız-Zekai Erdal-Dursun Yıldız-Erkan Koç; "Diyarbakır İli ve İlçeleri Ortaçağ ve Sonrasına Ait Mimari ve Sanat Eserlerinin İncelenmesi Yüzey Araştırması-2012 "Ergani-Çınar İlçeleri", 31. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 1, Ankara, 2014, s. 127-128.

⁶⁹ Çevik, *Diyar-ı Bekir Bölgesi Tarihi*, s. 153.

⁷⁰ Hamdullah el-Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, Nşr ve İngTerc: G. Le Strange, Leyden, 1919, 103.

yerleşim yerlerini anlatırken Sivan'ı Hani ile birlikte anarak orta büyüklükte iki kasaba olduklarını ve 185 dinar toplam gelire sahip olduklarını belirtir.⁷¹

Sivan Kalesi'nden günümüze sadece iki parça sur kalıntısı ulaşmıştır. Batı tarafta yer alan kaya oyma basamaklarla kaleye çıkılmaktadır. Giriş kapısının yanındaki burç kısmen günümüze ulaşmıştır. Mevcut kalıntılardan kalenin inşasında moloz taş malzeme kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kalenin içinde yapıların temel kalıntıları mevcuttur. Kalenin doğu tarafında da kaleye çıkışı sağlayan basamaklar bulunmaktadır. Bu basamaklar kayanın yontulmasıyla yapılmıştır. Kalenin güney tarafında eski yerleşim yerine ait kalıntılar mevcuttur (Fotoğraf 10).

Sonuç

Eğil İlçesi'nde yer alan her üç kale Asurlulardan bu yana sürekli yerleşim görmüş önemli kalelerdendir. Bu kaleler Asur sonrasında da önemini korumuş İran merkezli Part-Sasaniler ile batıdaki Roma-Bizans arasında sürekli el değiştirmiş sıklıkla istila ve yağmalara maruz kalmış ve zaman zaman da anlaşmalarda bir sınır hattını oluşturmuşlardır. Romalıların Sasaniilere karşı oluşturduğu savunma ve saldırı amaçlı bu sınır hatlarını oluşturan Limes üzerinde yer alan bu üç kale daha sonra Bizans-İslam arasında da aynı konumu ve önemi koruyacak ve sorunları yaşayacaktır.

Konumları itibariyle çevrelerine hakim kayalık alanlar üzerinde yer alan kaleler 3 yönden derin vadilerle kuşatılmışken ana karayla bağlı olan ve en zayıf kısmını oluşturan yönlerden ana kayanın oyulmasıyla elde edilmiş hendeklere sahiptir. Yine her iç kale hemen yakınında geçen nehirden su almak için veya kaçmak için ana kaya içine oyulmuş gizli tünellere sahiptir.

Ergani'deki Ergani, Hilar ve Tilhum Kaleleri 'de çevresine hakim ve yakınlarından geçen önemli yollarında kontrolünü sağlayan bir konuma sahiptir. Tilhum Kalesi içinde bulunduğu ova da bir tepe görünümündeki bir höyük üzerinde olması nedeniyle diğerlerinden farklılık gösterir.

Hilar Kalesi ise kendi içinde kapalı bir havza oluşturacak şekilde konumlanmış kayalık bir alanda yapılmıştır. Bu kayalığın zayıf yada arasının boş ol-

⁷¹ Çevik, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, 155.

duğu yerlere surlar inşa edilerek kalenin savunmasındaki eksiklikler tamamlanmıştır.

Ergani Kalesi ise çevresine hakim bir tepe üzerindedir. Kalenin surlarının büyük bir kısmı yıkılmıştır. İçerisindeki mekanlardan ise bir tanesi tamamen kaya oyma diğeri ise kagir iki sarnıç, bir türbe ve sur dışında ise Meryem Ana Manastırı'nın kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Kagir sarnıç inşa tarzı ve planlama açısından en mükemmel örnek olan Dara Sarnıcı'nın yanı sıra Zerzevan Kalesi'ndeki sarnıca da benzemektedir.

Üzerindeki Asur kabartması ve barındırdığı Peygamber kabirleri ile Eğil Kalesi, alınırken onlarca sahabenin şehit olduğu Kal'atü'l-Yemaniyye gerek bölge gerek ülke ve gerekse dünya ve İslam aleminde önemini korumaya hep devam edecek kültür varlıkları olma özelliklerini koruyacaklardır.

KAYNAKÇA

- Adontz, Nicholas, *Armenia in the Period of Justinian*, Çev.: Nina G. Garoian, Lisbon 1970.
- Altun, Ara; *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978.
- Anderson, J. G. C.; "The Road-System of Eastern Asia Minor with the Evidence of Byzantine Campaigns", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 17, 1897, s. 22-44.
- Aydın, Nusret; *Diyarbakır -Eğil Hükümdarları Tarihi*, İstanbul 2003.
- Beysanoğlu, Şevket; *Diyarbakır Tarihi*, C. I, Ankara 1998.
- Bizbirlik, Alpay; *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara 2002.
- Boran, Ali; *Anadolu'daki İçkale Cami ve Mescitleri*, Ankara 2001.
- Calder, W. M.; "The Eastern Boundary of The Province Asia", *The Classical Review*, vol. 22, No: 7, Cambridge, 1908, s. 213-215.

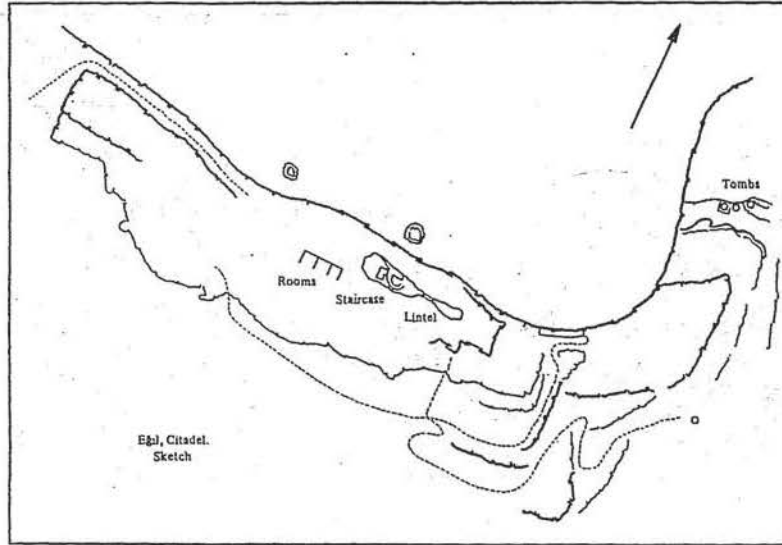
- Çevik, Adnan; *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.
- Demir, Mehmet, Latif; *Ortaçağ'dan Günümüze Eğil ve Hani'deki Mimari Eserler*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2007.
- Demirtaş, Ayşe; *İslam Fethine Kadar Diyarbakır*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.
- Dignas, B.-Winter, E.; *Rome and Persia in Late Antiquity*, Cambridge, 2007.
- Dodgeon, M.-Lieu, S. N. C.; *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, A.D. 226-363*, London, 2005.
- Ebu Bekr-i Tihrani; *Kitabı Diyar-ı Bekriye*, ter. M. Öztürk, Ankara 2001.
- Erdem, İlhan; "Otlukbeli Sonrası Ak-Koyunlular (1473-1478)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 17, Ankara, 2005, s. 1-9.
- Farrokh, Kaveh; *Shadows in the Desert, Ancient Persia at War*, Oxford, 2007.
- Greatrex, G.-Lieu, S. N. C.; *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, Part II AD 363-630*, London, 2005.
- Grousset, René; *Başlangıcından 1071'e Kadar Ermenilerin Tarihi*, İstanbul, 2006.
- Hekimoğlu, Yaşar – Atılğan, Enver; *Ergani*, İstanbul, 1697.
- İbn Bîbî; *el-Evâmirü'l-'alâ'iyye fi'l-'umûri'l-'Alâ'iyye*, çev.: M. Öztürk, C. II, Ankara, 1996.
- İbn-İ Şeddad; *el-Alâku'l-Hatıra fi Zikri Ümera-i Şam ve'l Cezire*, Neş. Y. Abbare, III/I-II, Dımaşk, 1978
- İbnu'l-Ezrak; *Tarihu Meyyafarikin ve Amid*, çev. M. E. Bozarslan, İstanbul, 1975.
- İbnu'l-Ezrak; *Meyyâfârikin ve Âmid Târihi /Artuklular Kısım*, çev. Ahmet Savran, Erzurum, 1992

- Isaac, Benjamin; "The Meaning of the Terms limes and Limitanei", *The Journal of Roman Studies*, Vol, 78, 1988, s. 125-147.
- ; *The Limits of Empire, The Roman Army in the East*, Oxford, 2000.
- Kabadağ, Fatma; *I. –VII. Yüzyıllar Arasında Roma-Pers Mücadeleleri*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2006.
- Kılıç, Orhan; "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XI, S 1, Elazığ, 2001, s. 257-274.
- Konyar, Basri; *Diyarbakır Tarihi I*, Ankara, 1936.
- Manandian, H. A.; *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Trans.: N. G. Garsoian, Lisbon, 1965.
- Markwart, J.; *Südarmerien und die Tigrisquellen*, Vienna, 1930.
- Olmstead, A., D.; "Calculated Frightfulness of Ashur Nasir Apal", *Journal of The American Oriental Society*, Vol. 38, s.209-263.
- Russell, Harry, "Assyrian Monuments at The Tigris Tunnel", *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1985, s. 361-365.
- Saint-Martin, J. M.; *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie*, I, Paris, 1817.
- Seager, Robin; "Perceptions of Eastern Frontiers Policy in Ammianus, Libanius, and Julian (337-363)", *The Classical Quarterly*, New Series, vol. 47, no: 1, Cambridge, 1997, s. 253-268.
- Sinclair, T. A.; *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, Vol. III, London, 1989.
- Şerefhan; *Şerefname*, çev. M. E. Bozarslan, İstanbul, 2009.
- Taylor, J. G. "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of The Royal Geographical Society of London*, Vol. 35, London, 1865, s. 21-58.

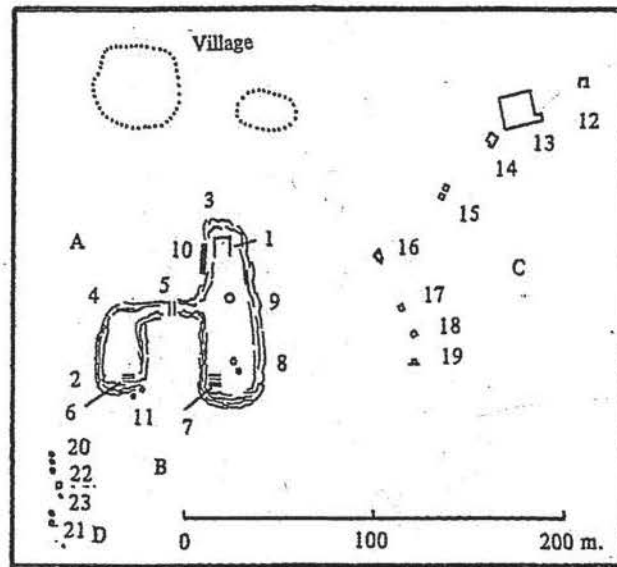
- Toffteen, A., Olaf; "Nptes on Assyrian and Babylonian Geography", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 23, No: 4, Chicago, 1907, s. 323-357.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vakayinamesi (925-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Terc. H.D. Andreasyan, Ankara, 1987.
- Ünal, Rahmi, Hüseyin, *Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslam Anıtları Üzerine Bir İnceleme*, Erzurum, 1975.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995.
- _____; "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", *Ankara Üniv. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 18, Ankara, 1996, s.217-232.
- Yıldız, İrfan; *Eğil'in Kültürel Mirası*, Diyarbakır, 2012.
- Yıldız İrfan, Erdal Zekai, Koç Erkan; "Diyarbakır İli ve İlçeleri Ortaçağ ve Sonrasına Ait Mimari ve Sanat Eserlerinin İncelenmesi Yüzey Araştırması-2010", *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 2012, C. 3, s. 341-371.
- Yıldız, İrfan – Erdal, Zekai – Yıldız, Dursun – Koç, Erkan; "Diyarbakır İli ve İlçeleri Ortaçağ ve Sonrasına Ait Mimari ve Sanat Eserlerinin İncelenmesi Yüzey Araştırması-2012 "Ergani-Çınar İlçeleri"", *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Ankara, 2014, s. 127-144.
- Yinanç, M. H; "Diyarbakır" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, C. III, s. 605-626.
- Whittaker, C. R.; *Rome and Its Frontier: The Dynamics of Empire*, London, 2004.

ÇİZİMLER ve RESİMLER

Çizim-1: Eğil Kalesi Planı (Sinclair'den)

Çizim-2: Hilar Kalesi Planı (Sinclair'den)

Fotoğraf-1: Eğil Kalesi'nin Güneydoğudan Görünüşü.

Fotoğraf-2: Eğil Kalesi II. Minyatür (Y. ERZEN'den).

Fotoğraf-3: Cebabir Kalesi'nin Kuzeyden Görünüşü.

Fotoğraf-4: Cebabir Kalesi'nin Güneydoğusundaki Sur Kalıntısı.

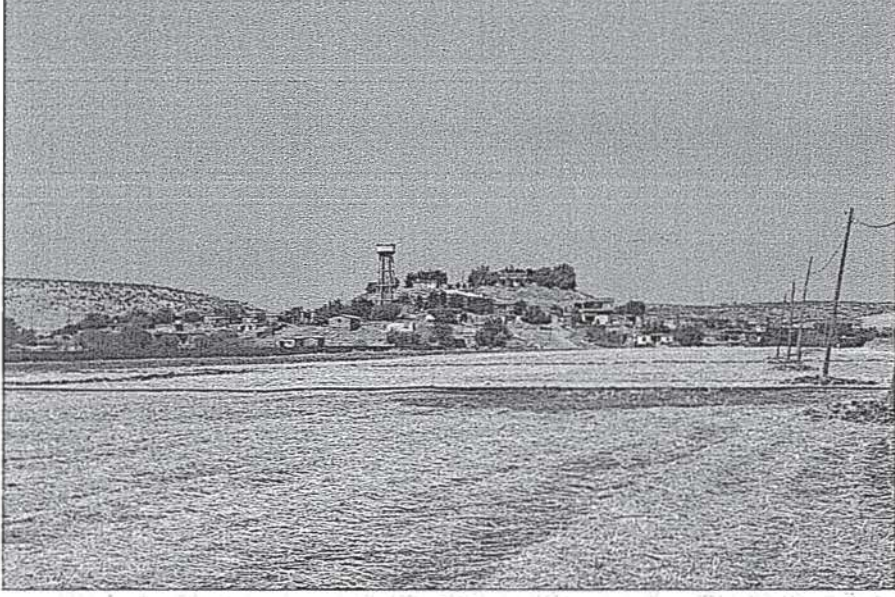

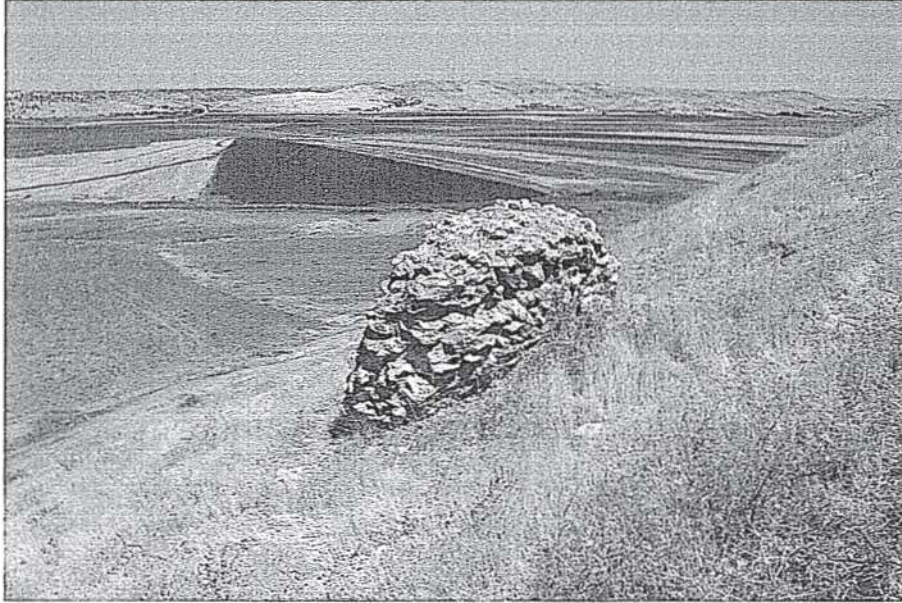
Fotoğraf-5: Yemaniyye Kalesi'nin Kuzeyden Görünüşü.

Fotoğraf-6: Ergani Kalesi Sur Kalıntısı.

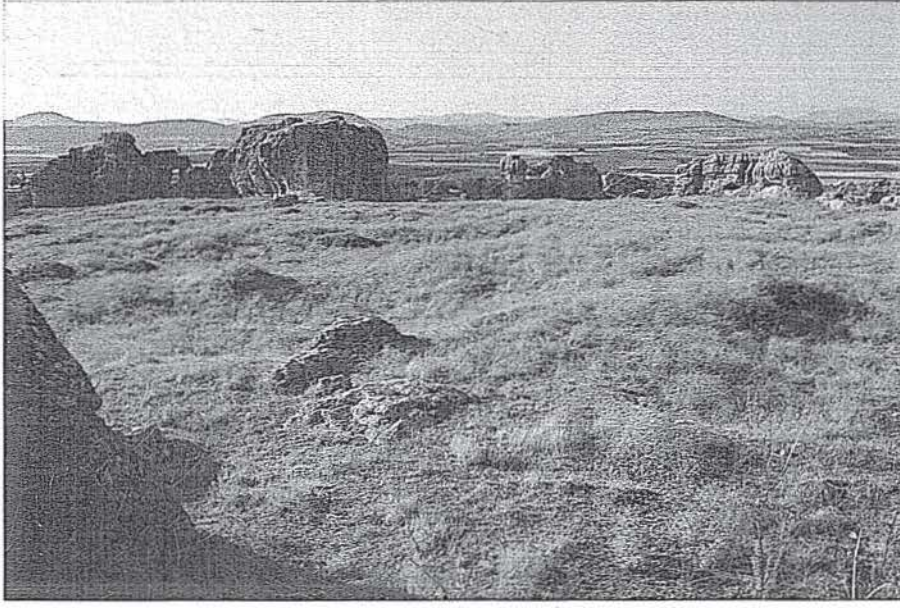

Fotoğraf-7: Tilhum Kalesi Genel Görünüş.

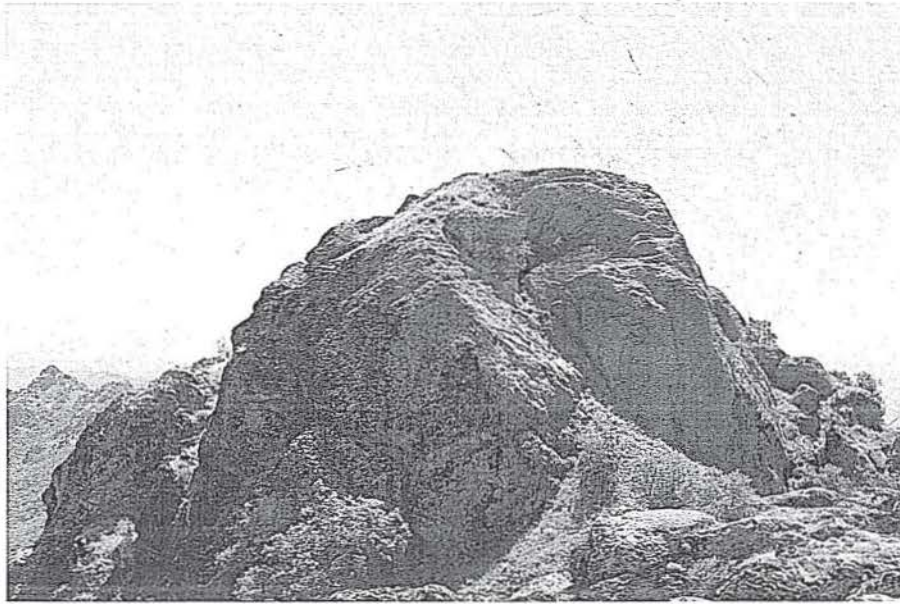

Fotoğraf-8: Tilhum Kalesi Sur Kalıntısı.

Fotoğraf-9: Hilar Kalesi İçten Görünüş.

Fotoğraf-10: Sivan Kalesi Burç Kalıntısı.